
Миша Раковић
(Универзитет Метрополитан, Ниш)

ФОРУМСКЕ СТАТУЕ И УРБАНА ТРАНСФОРМАЦИЈА КАСНОАНТИЧКОГ У РАНОВИЗАНТИЈСКИ ГРАД (НАСЕЉЕ) У ИСТОЧНОМ ИЛИРИКУ

Анстракт: На простору префектуре источног Илирика који данас обухвата јужну и источну Србију, делови статуа које смо препознали као форумске откривени су у Нишу, Градишту код Балајнца, Царичином Граду и Гамзиграду. Када је хришћанство ушло у све поре живота, препознате форумске статуе са простора јужне и источне Србије су значајно сведочанство о урбаној трансформацији, историјским околностима, уметничким стремљењима и духовној клими у насељу где су стајале. Стилске промене сагледљиве на форумским царским статуама осликавају политичка збивања и израз су царске идеологије, тако да уведе у духовна превирања које са собом доноси наступајућа хришћанска религија. Урбану трансформацију градова, промену историјских и политичких прилика заједно са естетским и духовним преображајем, најречитије осликавају форумске статуе. У намери да подвучемо значај форумских статуа као сведочанства свога времена, указаћемо на статуе које смо препознали као форумске са простора јужне и источне Србије.

Кључне речи: Статуе, форум, топографија, урбана трансформација

Касноантички форуми ослањају се на римске форуме који су еквивалент старој грчкој агори. То је отворен простор који су красиле тријумфалне капије, стубови или статуе заслужних грађана и царева. Ту је било средиште политичких, трговачких и верских догађаја. Као такав био је обавезан део римског града без обзира на статус и величину. Велики градови су имали више форума. Тамо где се укрштају главне градске комуникације кардо (cardo) и декуманус (decumanus), смештен је форум као значајан сегмент урбаног дизајна, или, пак, на најповољнијем месту каква су узвишене заравни, важни путеви, главна капија, о чему више сазнајемо од Витрувија.¹ Ово наслеђе античке традиције новонастало РOMEјско царство је прихватило како у престоници, тако и у провинцији.

¹ Vitruvije, *Deset knjiga o arhitekturi*, Beograd 2003, 33/4, 96/7; Vitruvius, *De Architectura*, 1.7.1; 5.1.2.

Сл. 1 Мапа моста где се откривене форумске статуе

Fig. 1 Map, of the bridge where the forum statues are

У VI веку јављају се округли форум какав је у Царичином Граду,² Драчу,³ Антиохији, Скитополису (северна Палестина).⁴ Знамо да су форуми слично изгледали: то је пространа поплочана површина у центру града окружена раскошним и најлепшим грађевинама са портицима, храмом, затим потоњом црквом,⁵ јавним зградама и улепшани почасном статуом цара и припадника царске породице. Почасни споменици и скулпторска дела посвећена царевима и члановима царске породице својим ликовним решењем били су у служби промовисања царске пропаганде.⁶ Тако је било и у касноантичком и рановизантијском урбаним центрима данашње јужне и источне Србије, на простору некадашњег источног Илирика.⁷

² В. Кондић, В. Поповић, *Царичин Град утврђено насеље у византијском Илирику*, Галерија САНУ 33, Београд 1977, 46-54, сл. 30,31; В. Иванишевић, И. Бугарски, *Нови налаз дела царске статуе из Царичиног Града-Јустинијане Приме*, Лесковачки зборник LIX, Лесковац 2019, 9-19, сл. 5.

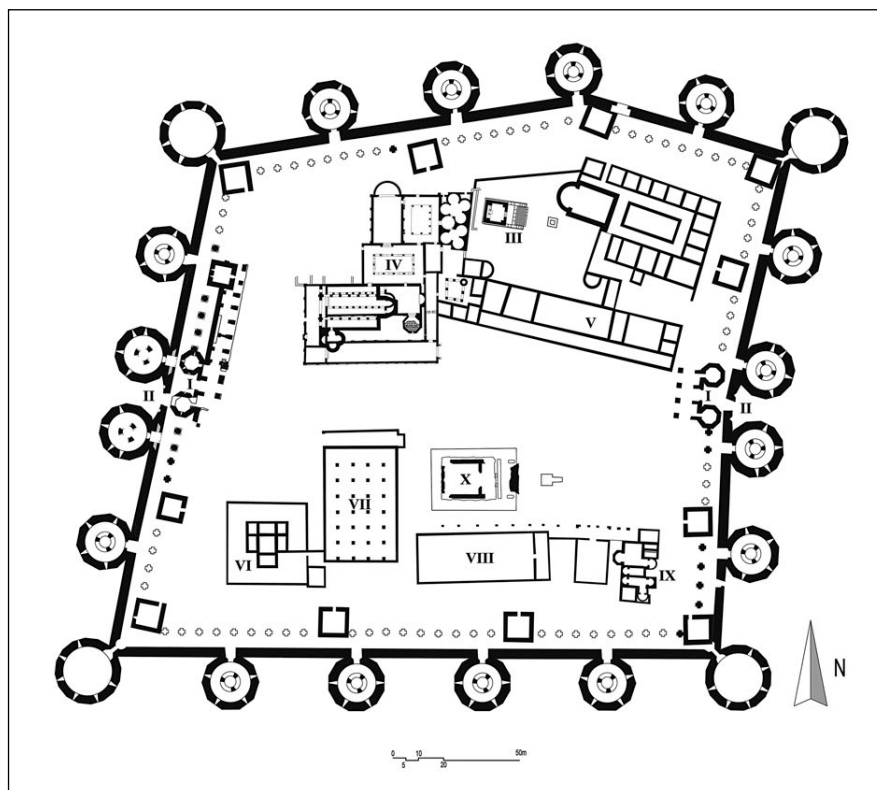
³ L. F. Miraj, *Some new data on the construction date of Dyrrachium's Byzantine walls*, Niš and Byzantium X, 201-217.

⁴ F. Bauer, A. Stadt, *Platz und Denkmal in der Spätantike: Untersuchungen zur Ausstattung des öffentlichen Raums in den spätantiken Städten Rom, Konstantinopel und Ephesos*, Mainz 1996, 184-185.

⁵ О. Шпехер, *Настанак хришћанске сакралне топографије касноантичких градова на тлу данашње Србије - прелиминарна разматрања*, Међународни симпозиум Ниш и Византија X, Ниш 2012, 253 – 266.

⁶ V. Evangelides, *Η Αγора των πόλεων της Ελλάδας από τη Ρωμαϊκή κατάκτηση ως τον 3ο αι. μ.Χ.*, Thessaloniki 2010, 293, 296.

⁷ Ова тема је покренута а овде разрађена и проширена на научном скупу - International scientific conference 75 year jubilee of the Institute of art history and archaeology,

Сл. 2 Гамзиград - Felix Romuliana (in: М. Чанак-Медић, Б. Стојковић-Павелка, *op. cit.*, План V)

Fig. 2 Gamzigrad - Felix Romuliana (in: М. Чанак-Медић, Б. Стојковић-Павелка, *op. cit.*, План V)

Знате форумске статуе са простора источног Илирика, настале у последњој епохи античког друштва и у првом периоду формирања византијске цивилизације, значи од IV до VII столећа, до нас су дошле у облику невеликих фрагмената, али њихове аналогije и наметљива сличност са славним и вечним скулпторским делима, увек су нов изазов за истраживаче.

Форумске статуе су обавезан део урбане агломерације касноантичких и рановизантијских градова. У данашњој Србији откривен је мали број фрагмената скулптура за које се са великом поузданошћу може тврдити да су красиле форуме или тргове неких од касноантичких и рановизантијских урбаних целина.⁸ Делови форумских статуа откривени су на простору

12th – 14th October 2022, Dojran, Macedonia, M. Rakocija, Late antique and paleobyzantine forum statues from southern and eastern Serbia regions, Skopje 2024, 639-661 (у штампи)

⁸ И iscrпан списак рановизантијских утврђења у Србији доноси: D. Bulić, *The Fortifications of the Late Antiquity and the Early Byzantine Period on the Later Territory of the South-Slavic Principalities, and Their Re-occupation*, in: *The world of the Slavs Studies*

данашње јужне и источне Србије у Гамзиграду, Текији, Нишу, Балајнцу и Царичином Граду. (сл.1) Знате форумске статуе са простора данашње Србије су значајно сведочанство о урбаној трансформацији, историјским околностима, уметничким стремљењима и духовној клими средине где су стајале. Стилске промене сагледљиве на касноантичким и рановизантијским форумским царским статуама, осликавају политичка збивања и израз су царске идеологије. То је време када се наслућивао крај античког римског царства у коме мистична и нејасна синкретична божанства губе примат, а започиње утицај на роду приступачније и разумљивије хришћанске религије. Форумске статуе подигнуте у различитим временима, у другачијим историјским и духовним околностима, местом где се налазе и стилским обликовањем увек имају за циљ да величају владара/е и увере народ у снагу, јединство и стабилност царства. Урбану трансформацију и хришћанизацију античких градова, промену историјских и политичких прилика заједно са духовним преображајем, могу се уверљиво сагледати на познатим статуама које су красиле форуме насеља источног Илирика. Некада свима разумљив визуелни језик уметности која је била званичног карактера и данас је читљив. У намери да подвучемо значај форумских статуа као речитог сведочанства свога времена, указаћемо на статуе из градова-насеља са простора јужне и источне Србије.

У *Гамзиграду* (Felix Romuliana), недалеко од терми откривен је портрет цара Галерија, шака леве руке са глобом, део крила Викторије код велике палате, док су фрагмент стопала, руке и палмете откривени код храма. Присуство земаљске кугле открива да је ова импозантна статуа представљала цара као космократора док венац на глави указује да је приказан и као врховни свештеник. Као таква постављена је у раздобљу од 297 до 303. године.⁹

Феликс Ромулијана је леп пример касноантичке дворске архитектуре и урбанизма са форумском статуом царева, резиденцијалним и сакралним објектима, обликована у духу концепта *sacrum palatium-a*.¹⁰ (сл.2) Унутар бедема постоји магистрала *decumanus* (исток-запад) која је пролазила кроз средиште насеља, док је попречна *cardo* изостала, али је остала у свести градитеља тако да су храм сместили у средишњем делу унутрашњости где је и велико светилиште.¹¹ Без обзира што се истраживачи двоуме, тако уобличен средишњи форумски простор испред светилишта, предодређен је за репрезентативну статуу цара.¹²

on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD), The institute of history Monographs Vol. 64, Belgrade 2013, 190-209; Погледај: М. Милинковић, *Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу*, Београд 2015.

⁹ И. Поповић, *Порфир-моћ царева и достојанство богова*, Београд 2017, 75-81.

¹⁰ М. Чанак-Медић, *Касноантичка палата код Гамзиграда*, у: Велика археолошка налазишта у Србији, Београд 1974, 75.

¹¹ М. Чанак-Медић, Б. Стојковић-Павелка, *Архитектура и просторна структура царске палате*, у: Felix Romuliana-Гамзиград, Београд 2010, 51.

¹² Размишља се да је била северно од палате окренута ка сакралном комплексу на Магури. - И. Поповић, нав. дело, 75-81; М. Живић, *Уметничка остварења у царској*

Сл. 3 а)
Могућ изглед
композиције
Викторија
овенчава
Галерија и
Севера или
Лицинија
б) тетрарси,
Ватиканска
библиотека (у:
И. Поповић, *ор.
cit.*, сл. 15 и 5)

Fig. 3 a) Possible
view of the scene:
Victoria crown-
ing Galerius
and Severus
or Licinius; b)
Tetrarchs, Vatican
Library (in: И.
Поповић, *ор. cit.*,
сл. 15 и 5)

а)

б)

а)

б)

Сл. 4 а) Портрет Галерија б) шака са глобом (у: М. Живић, *ор. cit.*, сл. 80)

Fig. 4 а) Portrait of Galerius; б) Left hand with globe (in: М. Живић, *ор. cit.*, сл. 80)

У прилог да је статуа стајала на тргу унутар палате наводи и уверљиво размишљање да Галеријева порфирна глава припада композицији на којој су приказана два загрљена августи (Галерије и Север или Лициније) са глобом у руци које крунише Викторија, слично оној у Ватиканској библиотеци. (сл.3) Цар је представљен са глобом као „владар света“ (космократор) и као „света слика“ суверена овенчан од Викторије, чија је статуа била на форуму његовог пребивалишта у „светој палати“ (sacrum palatium). На основу откривених фрагмената уз ослањање на методу упоређивања, начињена је идеална реконструкција гамзиградске скулптуралне композиције.¹³ Ако ово размишљање прихватимо као тачно, представљена два загрљена августи које крунише Викторија, као и друге знане нешто млађе групне скулптуре из доба тетрархије, могла су стајати само на главном тргу Феликс Ромулијане постављени, као и друге, на једнако репрезентативном стубу.

На Галеријевој глави, већој од природне (34см), осликава се још увек живо античко наслеђе и стилизација која наговештава надоласећа времена и настанак византијске уметности. (сл.4) Баш такво време политичких, верских и уметничких превирања, чита се са главе Галерија која још увек није изгубила препознатљиве портретне карактеристике. Галеријев портрет чине сведени облици, већ тада уобичајене широко отворене очи, хоризонталне боре на челу, моделована на начин као код нешто млађих портрета порфирних статуа тетрарха из Текије¹⁴ и Ниша. Порфирне главе из Гамзиграда, Текије и Ниша, осмишљене у већ формираном т.з. „тврдом“ стилу из времена прве тетрархије (284-305), настале су почетком IV века у једнаким политичким и духовним околностима.

Урбана трансформација града, промена политичких прилика и уметничког укуса, као ретко где, може се сагледати на форумским статуама откривеним у Нишу. Знате статуе омогућавају да доживимо трансформацију Ниша из касноантичког Наисуса (*Naissus*) у рановизантијски Наисос (*Ναῖσος*). Томе посебно доприносе најновија истраживања која су потврдила постојање форумске статуе царске жене у рановизантијском периоду, чиме смо у могућности да тачније сагледамо како се мењао изглед града и живот у њему од краја IV до првих деценија VII века, тачније, пре 618. а после 615. године када су Авари заједно са Словенима освојили и разорили град.¹⁵

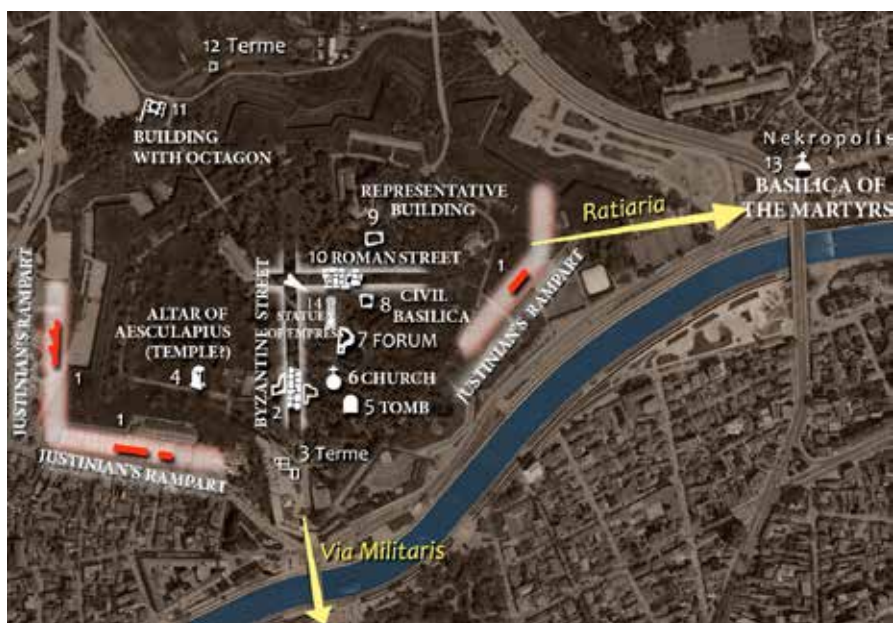
И поред тога што је град Ниш имао важну улогу за Римљане и РOMEЈЕ, мало се зна о његовом изгледу. Убикација античког града и простирање бедема није у потпуности дефинисана. Формиран је на препознатљив

палати, у: Felix Romuliana-Гамзиград, Београд 2010, 122/3, са литературом.

¹³ И. Поповић, *нав. дело*, 25, 75-79, сл. 5, 15.

¹⁴ Незна се где је стајала јер су непознате околности налаза фрагмента главе из Текије, али се претпоставља да је могла представљати Лицинија, Максимиана Дају или Галерија - Д. Срејевић, *Два касноантичка портрета из Србије*, Жива антика IX, св. 1-2, Скопље 1959, 253-256; И. Поповић, *нав. дело*, 87/88, 145.

¹⁵ Ф. Баришић, *Чуда Димитрија Солунског као историјски извори*, Београд 1953, 98; Ф. Баришић, *Miracula S. Demetrii II*, у: Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 196.

Сл. 5 Наисус – Наисос, урбана топографија од II до VII века: 1 - Јустинијанов бедем; 2 - Византијска улица; 3 - Терме; 4 - Жртвеник Ескулапиу (храм?); 5 - Гробница; 6 - Црква; 7 - Форум; 8 - Цивилна базилика; 9 - Репрезентативни објекат; 10 - Римска улица; 11 - Објекат са октогоном; 12 - Терме; 13 - Базилика мученика, некропола; 14 – форумска статуа рановизантијск царице. (цртеж Г. Радосављевић)

Fig. 5 Naissus – *Ναῖσος*, urban topography from the 2nd to the 7th century: 1 – Justinian's rampart; 2 – Byzantine Street; 3 Terme; 4 - Altar of Aesculapius (temple?); 5 - Tomb; 6 - Church; 7 - Forum; 8 - Civil Basilica; 9 - Representative building; 10 – Roman Street; 11 - Building with octagon; 12 - Terme; 13 - Basilica of the Martyrs, necropolis; 14 - forum statue of the early Byzantine Empress.

Сл. 6 Римска улица у Наисусу, декуманус (фото. М. Ракоција)

Fig. 6 A street in Roman Naissus, decumanus, the Fortress (photo. by M. Rakocija)

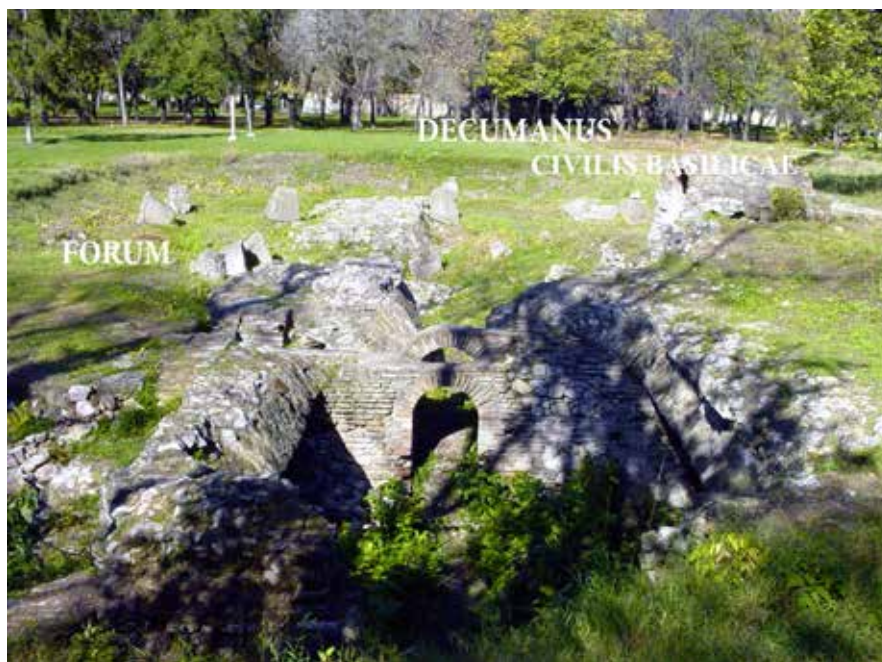
Сл. 7 Сл. 4 Тврђава, база и стабло стуба са отвореног трема декумануса/цивилна базилика? (фото. М. Ракоција)

Fig. 7 The Fortress, the basis and the trunk of the column from the open portico of the decumanus/ civil basilica? (photo. by M. Rakocija)

римски начин који дефинише и Витрувије: „Кад се тако унаоколо ударе градске зидине, после тога долази са унутрашње стране подела градилишта, планирање путева и улица у правцу страна света“.¹⁶ (сл.5)

Урбанистичко решење провинцијских касноантичких и рановизантијских утврђених градова подразумевало је централни форум, ортогонално регулисане улице са водоводом и канализацијоним

¹⁶ Marcus Vitruvius Pollio, *Deset knjiga o arhitekturi*, (prevod M. Lopac), Sarajevo 1990, I,6,1.

Сл. 8 Тврђава, простор форума, подземне одаје цивилне базилике са погледом на декуманус и простор форума (фотографија М. Ракоција)

Fig. 8 The Fortress, forum space, the underground chambers of the civilian basilica with a view of the decumanus and the area of the forum (photograph by M. Rakocija)

каналима.¹⁷ Све то видимо на примеру касноантичког Наисуса са и данас видљивим сегментима трасе водовода који води од извора зван Девојачког ждрела поред манастирс Св. Ђорђа (XV век) удаљено око 9км од Наисуса (село Каменица),¹⁸ и *intra muros* сачуване трасе декумануса коју прати клоака максима. Имао је тада Наисус мостове, водовод, купатила, улице, амфитеатар, монументалне јавне зграде и раскошне градске и приградске куће, храмове, радионице, улице са портицима и форум украшен статуом на месту где се укрштају главне улице кардо и данас видљив декуманус (*decumanus*: исток-запад).¹⁹ Римски кардо није досад откривен, али јесте део урбаног садржаја и трасе рановизантијске улице *cardo* (север-југ) из VI века, чије укрштање са оближњим римским декуманусом се може пројектовати, као доказ поштовања римског урбанизма. Тако је у пресеку

¹⁷ Б. Максимовић, *Историја урбанизма стари и средњи век*, Београд 1972, 75.

¹⁸ П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976, 57; Водовод је чинио канал од опека већих димензија (око 50x50cm) прекривен ломњеним коадима камена и заливен живим кречом формирајући облик полуобличастог свода пречника око 2,5 – 3. метра и пролазио је изнад манастирске цркве Св. Ђорђа где је и евидентиран. - М. Ракоција, *Манастириште Св. Ђорђа код села Каменице поред Ниша*, Гласник друштва конзерватора Србије 16, (Београд 1992), стр. 120-124.

¹⁹ М. Ракоција, *Константинов град старохришћански Ниш*, Ниш 2013, 23-46.

две главне улице, на узвишеној заравни унутар бедема града, настао форумски плато са јавним објектима, који ће то остати низ цео срењи век, како за Византинце тако и за Србе, али и за градитеље турске тврђаве у XVIII веку.²⁰

Откривени објекти и покретни материјал на простору форума у Наисусу, указују да су ту биле смештене репрезентативне грађевине. Форум је егзистирао у континуитету од IV до VII столећа. У средишту турске тврђаве откривена је траса римског декумануса ширине 5,5м, некад видљива у дужини више од 7м, поплочана већим каменим плочама (дим. око 1,2x0,85м) у облику неправилног правоугаоника које покривају и пратећи дубок канал (ширина 0,60м) озидан каменом за одвод отпадних вода (*cloaca maxima*). Управно на овај главни канал простире се ужи, бочни канал зидан од опека који се, прикупљајући друге отпадне воде преко каменог сливника уливају у главни одводни канал (*cloaca maxima*).²¹ Ово је довољна потврда о добро осмишљеном начину одвода отпадних вода, о чему се посебно водило рачуна на простору форума због присуства великог броја људи. (сл.6)

Уз јужну страни улице (декуманус) простире се уздигнут ивичњак који чине повезаних 7 камених греда. Непосредно на декуманус наслањао се отворен трем који је повезивао форумске објекте као што је цивилна базилика. У наставку ка југу сачувана је база стубца портика (дим. 70x85см, 85x85см) зидани од целих и фрагментованих опека формата 35x27x5см, као и део стабла стуба од камена. Затим добро очувани остаци двају зидова од камена и опека, паралелних са улицом, припадају грађевини већих размера. Уз ове зидове констатован је под од хидрауличног малтера и стуб од црвеног пешчара *in situ*. Могуће је да су ови зидови супструкција за колонаду која је држала спратну конструкцију која је употребљена у VI веку и сагледана као задња фаза.²² (сл.7)

Доста уверљив закључак да је овај монументалан објект са колонадом стубова могао бити цивилна базилика, чију промену намене у VI веку, када је археолошки констатована последња градитељска фаза на овом објекту, треба очекувати. На то упућују налази откривени на овом месту као што су коцкице мозаика од стаклене пасте плаве и црвене боје које се обично користе за зидне мозаике, затим фрагменти фресака зелене, цинобер и окер боје, стубови од кречњака, пешчара и мермера различитог пречника (20-40см), делови мермерне облоге, новац (Константин и Констанције II), предмети за свакодневну употребу, и др. Овде треба додати и парпетну плочу са хризмоном која је могла припадати олтарној прегради или интеркулумнији колонаде чија супструкција је археолошки потврђена.²³ Судећи по овом налазима и месту на коме се налазе, констатује др Петар

²⁰ М. Ракоција, *Исто*, 85-104.

²¹ П. Петровић, *Извештај о научноистраживачком раду у 1984. години*, Пројекат антички Наисус, Документација завода за заштиту споменика културе Ниш, бр. 48/1 од 28.7.1984.

²² *Исто*.

²³ М. Ракоција, *О парпетној плочи из Ниша, пореклу и типологији палеовизантијских преграда*, Ниш и Византија IV, 2006. 95-112.

Сл. 9 Унутрашњост подземне одаје грађанске базилике
Fig. 9 The interior of the underground chamber of the civil basilica

Сл. 10 Тетрарси: а) Ниш; б) Св. Марко у Венецији

Fig. 10 Tetrarchs: a) Niš; b) St. Mark in Venice

Петровић, реч је о већој грађевини јавне намене која траје у континуитет од IV до VII века.²⁴ Откривене бронзане посуде и новац с почетка IV века, одређује *terminus ante quem* за њихово подизање и коришћење. Оно са чиме располажемо уверава нас да су упитању форумски објекти јавног карактера. (сл.8)

Форумском садржају око 70м од античке улице припадају и откривени, најбоље очувани и најрепрезентативнији остаци античког Наисуса који чини комплекс од четири паралелно постављене монументалне подземних форумских просторија (7x7,20м), налик онима које чине римски форум у Солуну. Све су надвишене полуобличастим сводом од опека дебљине око 1м и међусобно повезане. Очишћене степенице које се пењу изнад полуобличастог свода југозападне просторије, потврђују да је грађевина имала спратни део и завидне димензије. Турци су источну просторију, и данас потпуно очувана, користили и до ње доградили прилаз у облику засведеног ходника који се спуштајући ломи под правим углом и води у касноантичку засведену просторију. За потребе проветравања Турци су пробили дугачак отвор конусно обликован уоквирен обрађеним каменим блоковима. Био је то грандиозан објекат са мозаичном декорацијом, део форумског садржаја,²⁵ у коме се одвијао друштвени и политички живот грађана Наисуса, уздизао култ врховног Бога и императора, с почетка IV столећа па све до VII века, увек у складу са тренутном духовном климом.²⁶ (Сл. 9)

²⁴ П. Петровић, *Извештај о научноистраживачком раду у 1984. години*, Пројекат антички Наисус, Документација завода за заштиту споменика културе Ниш, бр. 48/1 од 28.7.1984.

²⁵ Има размишљања да је упитању антички храм или форум што налази основе у гамзиградском великом храму, али се не може искључити да је упитању сутуренски део какве веће палате – имајући у виду велику сличност са подрумима Диоклецијанове палате у Сплиту. - П. Петровић, *Извештај о научноистраживачком раду у 1984. години*, Пројекат антички Наисус, Документација завода за заштиту споменика културе Ниш, бр. 48/1 од 28.7.1984.

²⁶ М. Ракоција, *Урбана топографија средњовековног Ниша из записа путописа*

Сл. 11 Глава тетрарха са продужетком за причвршћивање за стуб, порфир (Фото. Ж. Цајић, док. Народни музеј Ниш)

Fig. 11 The head of the tetrarch with an extension for the fastening to the column, porphyry (photograph by Ž. Cajić, documented in the National Museum in Niš)

Сл. 12 Тетрарси: а) Ниш; б) Текија

Fig. 12 Tetrarchs: a) Niš; b) Tekija

Уобичајен садржај форума су статуе царева. То је разлог што су у близини форумског простора откривене две главе које су припадале форумским статуама царева са почетка IV века, и једна статуа царске жене из прве половине VI столећа.

Порфирна глава цара откривена је у нишкој Тврђави 1954. године. Портрет цара у природној величини (сачуване висине фрагмента 17см,

и старих карата, Међународни симпозијум Ниш и Византија XIV, Ниш 2016, 37-78; M. Rakocija, *Urban topography of Nis (Serbia) in the old maps and records of travel writers from the 15th to the 19th century*, International Symposium „Culture and Space in the Balkans (17th-20th centuries)“ Thessaloniki: 21, 22 November 2014., Thessaloniki 2015, 119 - 142; M. Rakocija, *The Constantine's city – ancient Christian Niš*, Niš 2013, 85-104. M. Rakocija, *Das frühe Christentum in Naissus/Niš (Serbien)*, Mitteilungen zur christlichen archäologie 17, Wien 2011, 15-19.

ширина 15см, висина капе 5,5см), начињен је у црвеном порфиру са очуваном горњом половином главе, чија је стилска једнакост са фигурама тетрарха данас на прочељу цркве Св. Марка у Венецији, и ближе са фрагментом главе из Текије, одмах препозната.²⁷ Површина лица је фино углачана и брижљиво обрађена. На глави има уобичајену цилиндричну „илирску“ капу (*pilei rannonica*) какву носе тетрарси из венецијанске групе, са том разликом што нишки тетрарх изнад чела на капи нема рупу у коју је уграђиван драги камен.²⁸ (Сл. 10) Испод капе се помаља геометријски сведена коса. Чело је високо са линеарно набраним борама. Очи широко отворене са великим округлим рожњачама и тачкастим зеницама, чиме је постигнута изражајност, снага и одлучност. Широко отворене очи откривају унутрашње расположење портретисаног и наговештавају времена која долазе, у коме су за хришћане очи огледало душе.

Глава припада групи ретких портрета царева из епохе тетрархије, када је преовлађујући импресионизам најбоље осликавао духовну климу, али и политичко стање у царевини. Овакав приступ портретној уметности стран римској уметности, на овим просторима наговештен на порфирном портрету Галерија из Феликс Ромулијане, један је од првих корака ка стилизацији и апстрактним облицима тако препознатљивим за наступајућу хришћанску уметност.

Велика сличност порфирне главе из Ниша са портретима тетрарха са стуба који је стајао у Константинопољу (из око 300 године), сада на прочељу цркве Св. Марка у Венецији, је толика да се има утисак да је настала у истом атељеу. Овакве скулптуралне композиције резултат су званичне уметности у служби политике, која је захтевала да се такве царске статуе налазе на трговима и форумима значајних градова царства. Откривена унутар града недалеко од форума, глава тетрарха несумњиво припада композицији тетрарха (два августа и два цезара), или само двојици владара као двојна херма. У складу са историјским околностима, није искључено да портрет представља Констанција Хлора пореклом са ових простора, оца Константина Великог или Максимиана Галерија који је као Диклецијанов сувладар непосредно управљао овом територијом, или, пак, Диоклецијана и Галерија.²⁹ Последњи напор да се идентификације нишка глава доводи до размишљања да је у Константиновом родном граду могла бити постављена током 315. године двојна херма са ликовима Константина и Лицинија.³⁰ Кога год да представља, стајала је на форуму Наисуса испустом на потиљку причвршћена и заједно са сувладаром постављена на свечани стуб, као царска композиција по угледу на ону у Константинопољу. (сл.11)

²⁷ Д. Срејевећ, *Два касноантичка портрета из Србије*, Жива антика IX, св. 1-2, Скопље 1959, 253-263.

²⁸ Можда ова појединост може помоћи у решавању недомице да ли је упитању тетрарх са титулом цезара или августа.

²⁹ Д. Срејевећ, *Нав. дело*, 262.

³⁰ М. Vasić, *On the porphyry head from Niš once more*, Старица L/2000, Београд 2001, 245-251; И. Поповић, *Порфир-моћ царева и достојанство богова*, 91/2.

Страх од краја империје допринео је да се крајем III и почетком IV века, политика и уметност нађу на истом задатку. То је време када последњи велики римски цареви настоје да стабилишу империју, обнове државу и уметност која пропагира њено јединство. Са тим циљем настају статуе царева из времена тетрархије (владавина два августа и два цезара), које својим чврсто обједињеним ставом и изгледом без индивидуалних карактеристика, указују народу на њихово јединство и једнакост. У ту сврху послужио је порфир, вечни камен пурпурне боје резервисан само за цареве. Таквој скулптуралној целини с почетка IV столећа, коју су могле чинити две или четири стојеће фигуре царева на форуму, припадао је и фрагмент главе једног од тетрарха откривена у унутрашњости Наисуса. Зато овај портрет није дело провинцијских уметника већ је настао у неком од великих уметних центара, по свој прилици у престоници.

Фрагменти портрета статуа тетрарха из Ниша и Текије начињени су од царског порфира,³¹ широко отворених очију са пробијеним зеницама, и чврстом стилизацијом детаља и облика лица чиме су се у потпуности изгубиле индивидуалне карактеристике лица. (Сл. 12) Ове скулптуре преносе политичку поруку и уметнички укус житеља, које су као такве красиле прометне градске тргове, као што је група тетрарха која је стајала на стубу на тргу у Константинопољу сада у Венецији.³² На форуму свима видљиве, једнако представљене статуе тетрарха у зрелом тетрархијском стилу, уверавали су становнике града о слози царева, снази и јединству царства.

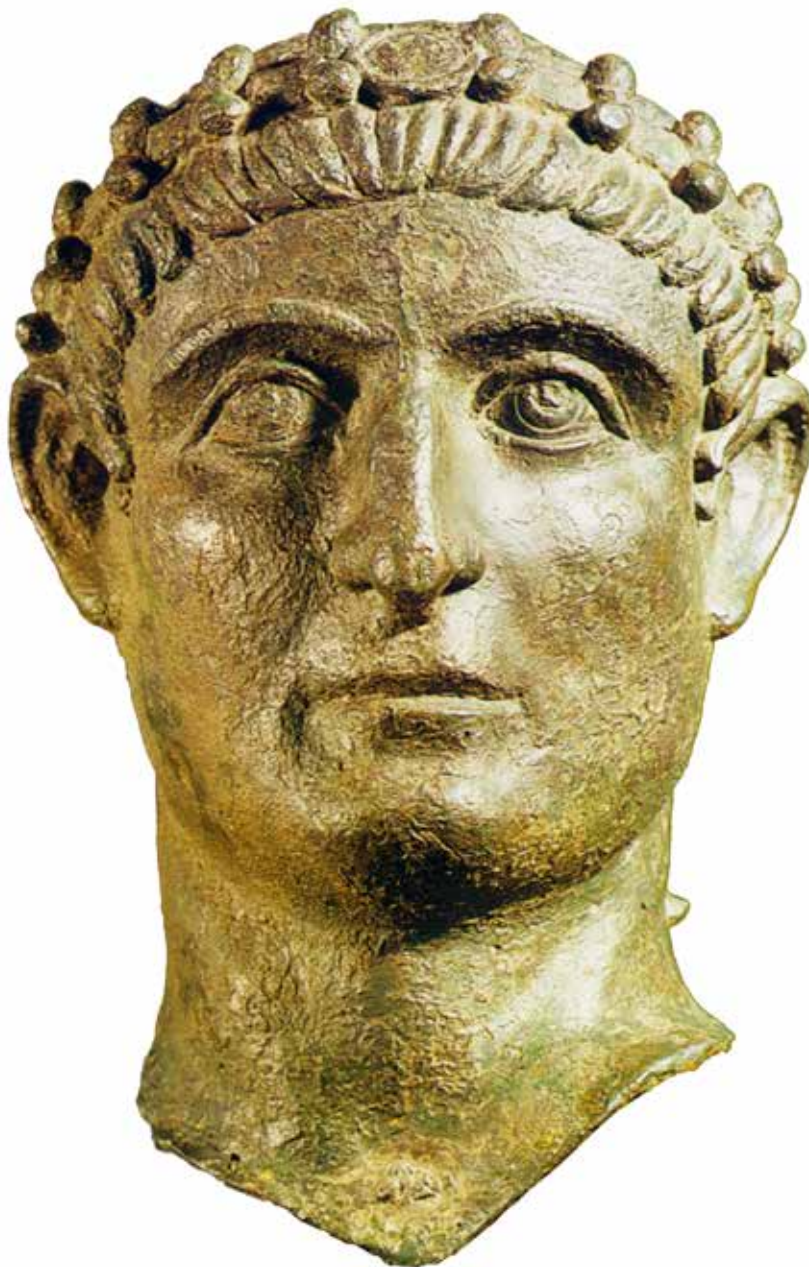
Када се политичка ситуација стабилизovala захваљујући Константину Великом, форумска статуа тетрарха замењена је монументалном позлаћеном скулптуром у природној величини *императора Константина Великог*. Бронзана глава ископана је 1900. године приликом изградње моста на Нишави испред улаза у турску Тврђаву. Глава са троговима позлате почива на снажном широко моделованом врату. Мајестетичне танке и стиснуте усне указују на одлучну личност, док чврстину и стабилан карактер открива наглашен нос фланкиран широко отвореним очима округлих рожњача и четвртастим бушеним зеницама. Јако и широко чело окружено је траком косе од стилизованих праменова, овенчано царском дијадемом. Све заједно даје портрету узвишен и репрезентативан изглед.³³ (Сл. 13)

Стилизација и наступајући импресионизам као да су се срили на лику цара Константина. Настао је у периоду духовног преображаја, када другачији приступ царском достојанству образује и нову портретну

³¹ За фрагмент из Текије услови налаза нису познати. - Д. Срејевић, *нав. дело*, 253-255.

³² И. Поповић, *нав. дело*, 23-31. После крсташке пљачке Константинопоља 1204. године композиција тетрарха је пренешена у Венецију и постављена на прочеље цркве Св. Марка где је и данас.

³³ М. Грбић, *Римски портрети у пређашњем историјско-уметничком музеју у Београду*, Старица X-XI, Београд 1935-1936, 140/1; М. Васић, *Још једном о датовању бронзане главе Константина Великог из Ниша*, Гласник Српског археолошког друштва 24, Београд 2008, 109-120.

Сл. 13 Ниш, Цар Константин Велики – Св. Цар Константин, позлаћена бронза (у:
Мано Зиси 1982, сл. 103)

Fig. 13 Niš, Emperor Constantine the Great – St. Emperor Constantine, gilded bronze (in:
Mano Zisi 1982, fig. 103)

уметност. Портрет цара Константина Великог, уз пуно поштовање античког уметничког наслеђа римске империје и уважавање тековина из доба тетрархије, наговештава атмосферу коју са собом доноси хришћанство.

Знамо да је Константину било важно да сагради форум за своју нову престоницу, (Forum Constantini или Κωνσταντίνου Φόρος), који извори описују као округао у центру на порфирном стубу са његовом статуом, поплочан великим плочама и окрижен колонадом стубовима.³⁴ У Нишу откривен репрезентативан позлаћен бронзани портрет форумске статуе цара Константина Великог, указује да је једнако желео да и у свом родном граду сагради велелепан форум са његовом позлаћеном статуом у средини, по свој прилици и она на стубу.

То се могло догодити поводом неког јубилеја, тријумфа, или, пак, долазка цара у свој родни град. Анализа дијадеме на царевој глави показала је да је скулптура цара Константина могла бити постављена у временском оквиру од 327. до 335. године.³⁵ Сматра се да је Константин из Сердије дошао у Наисус 25. јула 329. године, управо због припрема царевих tricennalia и инаугурације своје монументалне бронзане статуе. Или можда, 25. августа 334. године, када је Константин сигурно опет у Нишу. Те године царев долазак (adventus) у Ниш треба претпоставити због постављања његове статуе уз обележавања победе над Готима и Сарматима и припрема царевих tricennalia. То време када цар нешто дуже борави у Нишу, од 328/29. до пролећа 335. године, искоришћено је да 334. године на нишком форуму буде постављена позлаћена статуа цара. Какво год да је било скулптурално решење статуе цара, чекајући археолошку потврду, можемо рећи да је стајала на стубу.³⁶

Средишњи узвишен плато нишке Тврђаве је форум града Наисуса, као такав препознаје се и у потоњим вековима. Неколико десетина метара југозападно од римске улице декуманус и форумских објекта, поред Белим бегове џамије (XVI век), археолошким ископавањима из 1962/63. године, откривена је део урбане структуре и *улица рановизантијског Наисоса* са наслањајућим портиком. Улица је тачно орјентисана у правцу север - југ (cardo), тако да се може замислити тачка у којој би се, под правим углом,

³⁴ F. Bauer, A. Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike: Untersuchungen zur Ausstattung des öffentlichen Raums in den spätantiken Städten Rom, Konstantinopel und Ephesos, Mainz 1996, 167, 183; C. Mango, *Studies on Constantinople*, Aldershot 1993, III.3; О почасним стубовима у касноантичком и рановизантијском периоду видети: P. Yoncaci-Arslan, *Towards A New Honorific Column: The Column Of Constantine In Early Byzantine Urban Landscape*, Metu journal of the Faculty of architecture, Ankara 2016, 135, са литературом.

³⁵ И. Поповић, *Дијадема на Константиновом портрету из Ниша: настанак и развој нове царске инсигније*, Међународни научни скуп Ниш и Византија III, Ниш 2005, 105-108.

³⁶ Милоје Васић не искључује могућност да је упитању коњаничка статуа смештена на форуму. Таква позлаћена коњаничка статуа у природној величини деловала би импресивно у Константиновом родном граду. Он иде и даље и сматра да треба очекивати темеље постаментa статуе, па и делове коњичке статуе, у будућим археолошким ископавањима на овом простору. - М. Васић, *op.cit.*, 115.

Сл. 14 Улица византјског Нисоса са портиком (фотографија М. Ракоција)
Fig. 14 A street in Byzantine Naissos with a portico (photograph by M. Rakocija)

Сл. 15 Бедем византијског Наисоса, VI век (фото. М. Ракоција)
Fig. 15 The rampart of Byzantine Naissos, 6th century (photo by M. Rakocija)

укрстила са римском улицом (*decumanus*), што открива њено смишљено пројектовање и непрекинут урбанистички континуитет, чиме се ближе дефинише простор градског форума. (Сл.14)

Код византијске улице су откривени предмети који припадају хришћанским култу: фрагменти еухаристичког диска, енколпиони, жишци украшени хризмомом, зидана гробница са полуобличастим сводом,³⁷ парапетна плоча са олтарне преграде са хризмомом.³⁸ Сазнање да су Турци имали обичај да своје богомоље граде на старим црквама, уверава нас да је на овом простору форума постојала градска црква.³⁹ То је она црква, за V век уобичајена, која је заменила речену цивилну базилику, поставши неодвојив део форумског садржаја.⁴⁰ Евидентирана гробница открива да се пред крај антике, у IV-V веку, у Наисусу римски закон о сахрањивању *extra muros*, полако повлачио и започиње сахрањивање *intra muros*.⁴¹ И то указује на постојање цркве за коју се код хришћана везује и чин сахрањивања привилегованих, што ближе храму и моштима мученика и светаца који су чувани у цркви. Додајмо овде и писани Присков податак да је у граду 448. године видео већи број цркава.⁴²

Центар рановизантијског Наисоса поклапа се са римским Наисусом, захватајући простор античког форума, где је у складу са хришћанским урбанизмом, црква заменила муниципалну управу. То је време када је постављена и статуа царске жене. Можемо закључити да је у рановизантијском периоду поштована римска урбанистичка матрица. На тај начин је изведена урбанистичка трансформација античког Наисуса у хришћански град Наисос.

За разлику од римског Наисуса чији бедеми нису констатовани, видљиви су бедеми из времена Јустинијанове обнове Наисоса изграђени од опека, и они налик на једновремене бедеме Солуна. Сачувани делови бедемске трасе указују на њихово праволинијско простирање, што их чини предвидљивим у покушају идеалне реконструкције.⁴³ (Сл.15)

У време упада Аварско-словенских племена градови и насеља у источном Илирику се утврђују. Јустинијан је, од Прокопија сазнајемо, у околини Наисоса саградио 34 нова и обновио 8 утврђења.⁴⁴ Сачувани су

³⁷ Р. Љубинковић, *Извештај са архолошких ископавања у Тврђави из 1963 године*, документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

³⁸ М. Ракоција, *О парапетној плочи из Ниша, пореклу и типологији палеовизантијских преграда*, Ниш и Византија IV, (Ниш 2006), 95-112.

³⁹ М. Rakocija, *The Constantine's city – ancient Christian Niš*, Niš 2013, 93-96, са литературом.

⁴⁰ На форуму евидентиран је храм и у сирмијуму из 4-5 века - М. Јеремић, *Градитељство Сирмијума у V и VI веку*, Саопштења XXXIV/2002, (Београд 2003), 44-47.

⁴¹ U.M. Fasola, V. Focchi Nicolai, *Le necropoli durante la formazione della città Cristiana*, in: *Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne* (ed. N. Duval), Rome 1989, 1164-1168. - https://www.persee.fr/doc/efr_0000-0000_1989_act_123_1_3515

⁴² Ф. Баришић, *Приск*, у: Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 12; М. Rakocija, *The Constantine's city – ancient Christian Niš*, 70/1.

⁴³ М. Rakocija, *The Constantine's city – ancient Christian Niš*, 98-101.

⁴⁴ Ф. Баришић, *Прокопије*, у: Византијски извори за историју народа Југославије

Сл. 16 Статуа царске жене, (фото З. Радосављевић - Кики)

Fig. 16 Statue of the Imperial Woman (photo by Z. Radosavljević - Kiki)

бедеми града које је Јустинијан обновио, док његову активност унутар града посредно потврђује новоидентификована статуа царске жене. Видно другачија од препознатљивих античких скулптура, загонетна за истраживаче који су је оставили по страни неупуштајући се у њену стилску анализу, време настанка, кога представља и где је стајала.⁴⁵ (сл.16)

Упитању је женска фигура од углачаног белог мермера коју су сарадници нишког Музеја ископали у Тврђави 1931. године. Стојећа фигура је представљена на ниском постољу у природној величини. Недостаје глава, десна рука и подлактица леве руке.⁴⁶ Оновремена одећа је реално представљена. На њој је до земље равна дуга хаљина (стола) са широким оковратником као нека врста огрлице. Сличну огрлицу имају и две жене из пратње царице Теодоре у цркви Сен Витале у Равени. Статуа је огрнута плаштом који је пребачен на леђа преко рамена, тако да подсећа на царски огртач (poludamentum), причврћен на раменима изгледа са кружном фибулом, која је најчешћа на женској одећи.

Отмена стола опасана је испод груди широким појасем од тканине испод кога су са предње стране подвучена оба његова краја завршена дугим тордираним ресама и падају праволинијски до испод колена. Ту у висини реса је на хаљини назначена широка трака у виду доње

I, Београд 1955, 57/8, 63. Прокопије бележи: „Увидевши да су временом већ оштећени зидови и Сердики и Ниша, па и Германије и Пауталије, утврди их и учини неосвојивим за непријатеље“.

⁴⁵ М. Ракоција, *Тајна мермерне статуе рановизантијске царске жене из Ниша*, Међународни научни скуп Ниш и Византија XX, Ниш 2022, 59-72.

⁴⁶ M. Rakocija, *A marble statue from Niš of an early Byzantine imperial woman*, *Starinar Nouvelle Série Volume LXXII/2022*, Belgrade 2022, 256-266.

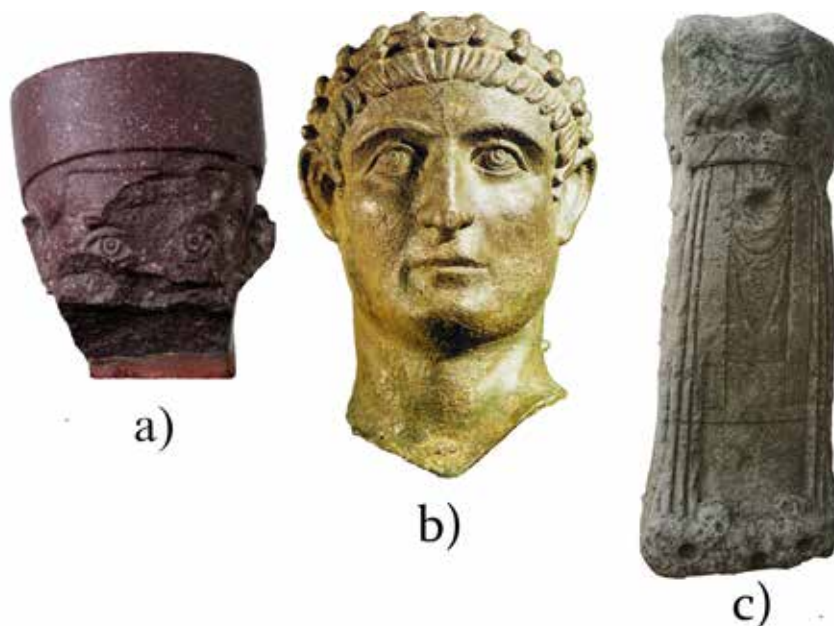

Сл. 17 Упоредни приказ: Теодора са пратњом (Равена) и статуа нишке царице
 Fig. 17 Comparative view: Theodora with her retinue (Ravenna) and the statue of the Empress from Niš

бордуре као део надахнутог кроја. Такав појас и сличне хаљине видимо на хаљинама код две жена из дворске пратње царице Теодоре на мозаику у цркви Сан Витале у Равени (546/7). (сл.17) Испод хаљине помаља се врх обуће. Стола је изнад појаса набрана на начин да дискретно али тачно осликава груди. Вертикални набори испод појаса изведени праволинијски до земље, више личе на дубоке канелуре стуба него на наборе на одећи. Са једнаком пажњом обрађена предња и задња страна скулптуре указују да је стајала на отвореном простору на начин да је могла да се сагледа са свих страна.

Скулптура је сачувала обресе жене захваљујући слободним наборима изнад појаса обликовани тако да указују на лепоту облика груди, као још увек живо сећање на римску уметност. Фигура је дискретно струкирана широким и високо постављеним појасем, на начин да је наглашена издуженост и елеганција фигуре својствена женском телу. Све то, уз лепо кројену столу, уверава нас да је упитању представа жене. Овакав начин приказивања потпуно покривене женске фигуре у сувременој одећи у складу је са хришћанским канонима. На овој скулптури још увек се огледа синтеза антике и хришћанства.

Супротно од римског начина представљања одеће, у источној престоници у складу са учењем нове религије наступа мода у којој се

Сл. 18 Царске статуе: а) глава тетрарха, почетак IV века; б) Цар Константин Велики, трећа деценија IV века; в) статуа рановизантијске царске жене, VI век

Fig. 18 Imperial statues: a) head of the tetrarch, beginning of the 4th century; b) Emperor Constantine the Great, third decade of the 4th century; c) statue of the early Byzantine empress, 6th century

напушта лепршавост драперија на одећи од лаког материјала. Од одеће која прати и наглашава облине тела, прешло се на одећу са тенденцијом да се сакрије тело испод тешке тканине и украса. Овакву моду у свом појавном облику препознајемо на нишкој скулптури. Извесно лелујање набора изнад појаса у висини груди указује да римске тековине још нису заборављене. Настала је у VI stoleћу у време последње обнове када се уметност Јустинијанове епохе изнова окреће хеленистичко – римском реализму. Сагледљива стилизација на нишкој скулптури царске жене у основи је реалистичка сведених облика, показује тенденцију ка дематеријализацији као одликом наступајуће хришћанске уметности. Ова стилска особеност препознаје се и на једновременом портрету царице Еуфемije из Балајнца.⁴⁷

Тако се може дефинисати досад тешко ухватљива уметничка форма нишке скулптуре која документује рановизантијско одевање и умеће локалног скулптора. Ова статуа, је поуздано сведочанство како су се облачиле отмене даме у VI веку.

Нишка скулптура не представља божанство већ световну жену у сувременој одећи отменог кроја са огртачем на леђима као статусним

⁴⁷ Д. Срејовић-А. Симовић, *Портрет византијске царице из Балајнца*, Старијар 9-10/1958-1959, Београд 1959, 82.

симболом, што указује на угледну личност. Конципирана као слободна статуа откривена недалеко од трга где се укрштају римска *dekumanus* и византијски *cardo*, упућује на њен јавни карактер. Престављала је личност веома високог ранга Јустинијанове епохе која је једнако могла стајати на стубу у центру форума Наисоса. Свесни да није могуће бити сигуран у њен идентитет, има довољно разлога да предложимо да је упитању форумска статуа непознате царске жене. Као таква била је уобичајени саставни део градског трга, којом се потврђује да је Јустинијанова обнова поред обнове бедма града Наисоса, обухватала и уређење објеката унутар града. Такав пример имамо недалеко од Ниша на локалитету Кулина код Балајнца. У Балајнцу је сачувана глава Јустинијанове мајке, у Нишу тело једнако отмене и важне жене, можда и она из царске породице, која је стајала на градском форуму рановизантијског Наисоса као статуа византијске царице Еуфемије на тргу у утврђењу локалитета Кулина, или статуа цара Јустинијана на кружном форуму Јустинијане Приме.

Мермерна статуа непознате византијске царске жене у природној величини, красила је градски форум Наисоса у VI веку. Пре ње, у трећој деценији IV века, ту је стајала позлаћена статуа императора Константина Великог, која је заменила уобичајену композицију тетрарха усправљена на форуму Наисуса с почетка IV века. (сл. 18)

Ово је још увек време, од IV до VII века, када су грчко-римске митолошке мермерне и бронзане скулптуре стајале поред нових скулптура које су савремене израде. Осим иконографске читљивости, форумска скулптура је и материјалом од којег је начињена комуницирала са пролазником. Сјај мермера или блесак позлаћене бронзе, откривали су урбани значај града у коме су угледни дародавци поставили скулптуру.⁴⁸ Што је град био боље украшен, то је његов значај био већи а грађанске врлине израженије.⁴⁹ Угледајући се на престоницу, као препознатљив манир провинцијских градова, Ниш је од IV до VII века био богато украшен новоизграђеним скулптурама које су равноправно стајале на свечаном стубу, треба претпоставити, поред старих митолошких кипова, опет по угледу на Константинопољ.

Без могућности да се у овом тренутку ослонимо на археолошке доказе, не треба искључити могућност да су све три скулптуре, свака у своје време, по угледу на форум у Константинопољу,⁵⁰ стајале на стубу чиме би

⁴⁸ О симболици порфирних и позлаћених царских почасних статуа на градским форумима видети: S. Bassett, *Late Antique Honorific Sculpture in Constantinople*, in: *Using Images in Late Antiquity*, Oxford 2014, 90/1.

⁴⁹ О хришћанском односу према класичној грчко-римској скулптури – S. Bassett, *“Curious Art”: Myth, Sculpture, and Christian Response in the World of Late Antiquity*, in: *Antike Mythologie in christlichen Kontexten der Spätantike*, Frankfurt am Main 2015, 239-262. Константин Велики поставио је 20 а Теодосије (379-395) 40 почасних царских статуа у Константинопољу - *иста*, 250/1.

⁵⁰ P. Yonca-Arslan, *Towards A New Honorific Column: The Column Of Constantine In Early Byzantine Urban Landscape*, *Metu journal of the Faculty of architecture*, Ankara 2016, 121-145. -https://www.academia.edu/34511675/Towards_A_New_Honorific_Column_The_Column_Of_Constantine_In_Early_Byzantine_Urban_Landscape?email_work_card=title

Сл. 20 а) Статуа царске жене, (фото З. Радосављевић - Кики); б) Портрет византијске царице Еуфимије (Јустинијанове мајке), 6. век, Балајнац код Ниша (у: Мано Зиси 1982, *нав. дело.*, сл.106)

Fig. 20 a) Statue of the Imperial Woman (photo by Z. Radosavljević - Kiki); b) Portrait of the Byzantine Empress Euphemia (Justinian's mother), 6th century, Balajnac near Niš (in: Mano Zisi 1982, *op. cit.*, fig.106)

Утврђено насеље на локалитету Кулина је правоугаоног облика (139x120) чији су бедеми зидани од опека,⁵² са једнако утврђеним трапезастим подграђем на западној страни.⁵³ (сл.19) У јужном делу утврђења откривени су темељи тробродне базилике „из које су сељаци извадили једну мермерну плочу са крстовима“, по свој прилици са олтарне

⁵² Славетић види зид скоро у потпуности од опека - А. Оршић Славетић, *Белешке са пута*, Старица Х-ХI (1935-1936), Београд 1936, 170, сл.1. М. Јеремић сматра да палеовизантијске димензије опека (33 x 29 x 6 см) омогућавају ближе датовање објекта - М. Јеремић, *op. cit.*, 198.. Такви бедеми приближно исте ширине (око 1,90м) зидани од опека сличних димензија (33 x 30 x 5см) откривени су у Нишу и припадају Јустинијановој обнови града - М. Ракоција, *The Constantine's city – ancient Christian Niš*, 99/100.

⁵³ М. Јеремић, *op. cit.*, 197.

преграде са рељефно изведеним једнакокраким крстом на округлом диску у тростепеном правоугаоном оквиру.⁵⁴ У североисточном простору утврђења највише је истражена и очувана цистерна за воду. На јужној страни био је главни улаз.

Утврдивши бедеме Ниша, Јустинијан је, од Прокопија сазнајемо у делу *De aedificiis*, у околини Наисоса саградио 34 нова и обновио 8 утврђења. Прокопије их таксативно наводи али сва нису сви идентификована.⁵⁵ Треба претпоставити да је и утврђење на локалитету Кулина код Балајнца једно од Прокопија наведених новосаграђених или обновљених утврђења у околини Наисоса.⁵⁶ Ипак, једно утврђење у околини Ниша је тачно убицирано захваљујући до данас сачуваном имену. У попису новоизграђених утврђења Прокопије наведи Медијану („*Μεδίανα*, *Mediana*“), чији су масивни бедеми археолошки потврђени на доминантном узвишењу звано Влашко брдо, изнад данашњег археолошког локалитета Медијана.⁵⁷ Утврђење код Балајнца и Медијана имају заједничко што је оба саградио Јустинијан и смештени су тако да контролишу важне путеве: Прво код Балајнца ка Јустинијани Прими и даље ка Солуну, друго утврђење Медијана са доминантног узвишења надгела пут за Константинопољ.

У центру утврђења где се укрштају главне градске улице, откривена је 1958. године бронзана глава византијске царице за коју се сматра да је *портрет Еуфемије*, мајке цара Јустинијана. Зато Срејовић и Симовић с правом тврде да је статуа стајала у центру градског платоа, вероватно на форуму (тргу) који треба очекивати испред базилике. Портрет царице датују између 520. и 530. године, уз закључак да није искључено да је на форуму утврђења стајала група коју су чинили Јустин I и Еуфемија. Они иду и даље и разматрају могућност да је овакве иделизоване царске портрете на форум „провинцијског града“ поставио Јустинијан у знак љубави према својим родитељима.⁵⁸ Ово је можда део прошлости и једновремене нишке статуе царске жене која је до нас дошла без главе.

Има мишљења да је тешко повезати откриће главе репрезентативне бронзане статуе у малом утврђеном насељу код Балајнца недалеко од Ниша, узећи у обзир да је прва половина VI века време када се царске статуе претежно подижу у престоним и већим градовима. Једног тренутка помислило се да је статуа била постављена у Нишу (Наисос) одакле је

⁵⁴ А. Оршић Славетић, *нав. дело*, 170, сл.1; И. Николајевић, *Рановизантијска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*, Београд 1957, 58 и сл. 164; М. Јерemić, *op. cit.*, 193-207. Каниц је у апсиди затекао капител – Ф. Каниц, *Србија земља и становништво*, друга књига, Београд 1985, 177. М. Миљковић, *Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије*, међународни научни скуп Ниш и Византија III, Ниш 2005, 195-198.

⁵⁵ Ф. Баришић, *Прокопије*, у: *Византијски извори за историју народа Југославије I*, Београд 1955, 62/3.

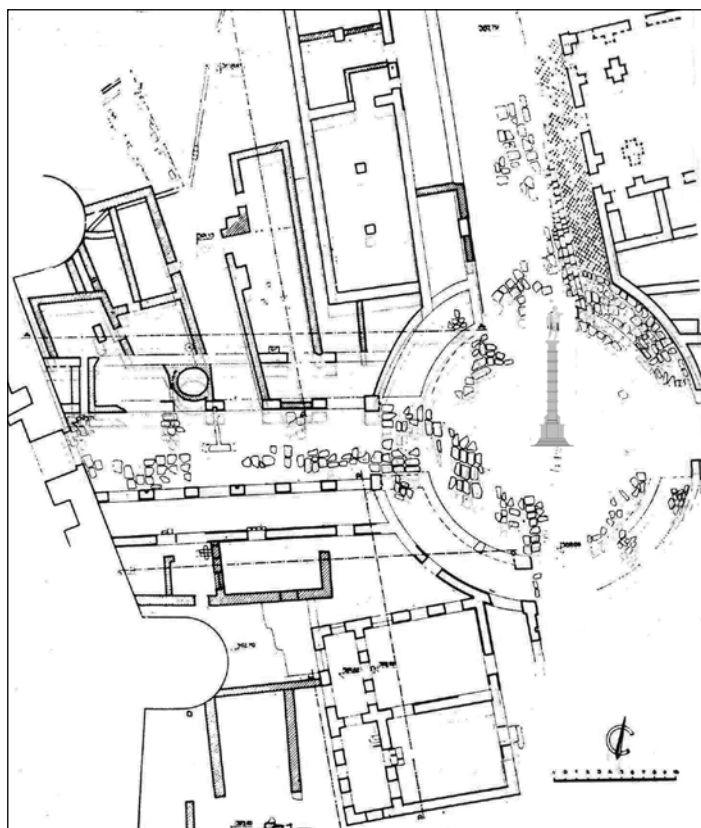
⁵⁶ М. Јерemić, *Balajnac, Agglomération protobyzantine fortifiée (Région de Niš, Serbie du Sud)*, *Antiquité tardive* 3, 1995, 193.

⁵⁷ М. Ракоција, *The Constantine's city – ancient Christian Niš*, 98-101, 99-101.

⁵⁸ Д. Срејовић-А. Симовић, *нав. дело*, 77, 80, 85.

Сл. 21
Јустинијана
Прима,
Кружни форум
са статуом
Јустинијана I
(В. Кондић, В.
Поповић, *нав.
дело*, сл. 30)

Fig. 21 Justinian
Prima, Circular
forum with
a statue of
Justinian I (V.
Kondić, V.
Popović, *op. cit.*,
fig. 30)

украдена и пренета у Балајнац.⁵⁹ После дефинисања статуе царске жене без главе у Нишу, и констатованих додирних тачака утврђења код Балајнца са Медијанским, нека ово размишљање егзистира као хипотеза. (сл. 20)

Средином VI века из основе је цар Јустинијан I (527-565) саградио *Јустинијану Приму* (Iustiniana Prima), недалеко од места где је рођен. Византијске архитекте невеликом граду дали су монументалан карактер и царски изглед. Поред Великог броја цркава томе посебно доприноси кружни трг (Р-22м) окружен покривеним портицима са у средини монументалном бронзаном статуом цара Јустинијана постављена, мишљења смо, на стуб.⁶⁰

⁵⁹ Ултрих Гену је сарадника на пројекту Последње статуе антике - <http://last-statues.classics.ox.ac.uk/database/discussion.php?id=1131>. В. Иванишевић, И. Бугарски, *Нови налаз дела царске статуе из Царичиног Града-Јустинијане Прима*, Лесковачки зборник LIX, Лесковац 2019, 16.

⁶⁰ N. Duval, V. Popović (ed), *Caričin Grad I. Les Basiliques B et J de Caričin Grad quatre objets remarquables de Caričin Grad le trésor de hajdučka vodenica*, Collection de l'École Française de Rome 75, Belgrade-Rome 1984; B. Bavant, V. Ivanišević, *Iustiniana Prima, Caričin Grad*, Beograd 2003, 13,22; B. Bavant, *Caričin Grad and the Changes in the Nature of Urbanism in the Central Balkans in the Sixth Century*, in A.G. Poulter (ed) *The Transition to Late Antiquity, on the Danube and Beyond*, Proceedings of the British Acad-

Сл. 22 Фрагменат статуе Јустинијана I (B. Bavant, V. Ivanišević, *Iustiniana Prima Caričin Grad*, Beograd 2003, 60)

Fig. 22 Fragment of the statue of Justinian I

Сл. 23 Царичин Град, Реконструкција положаја препознатљивих фрагмената бронзане статуе Јустинијана I (B. Иванишевић, И. Бугарски, *нав. дело*, сл. 6.)

Fig. 23 Caričin Grad, Reconstruction of the position of recognizable fragments of the bronze statue of Justinian I

Урбана целина Јустинијане Приме препозната је као византијско насеље „хеленистичког“ типа са акропољем, Горњим и Доњим градом, улицама са тремовима, продавницама, занатским радњама, византијским кружним форумом где су се укрштале *cardo* и *decumanus* у складу са још увек уважаваним римским урбаним системом. Својим положајем на

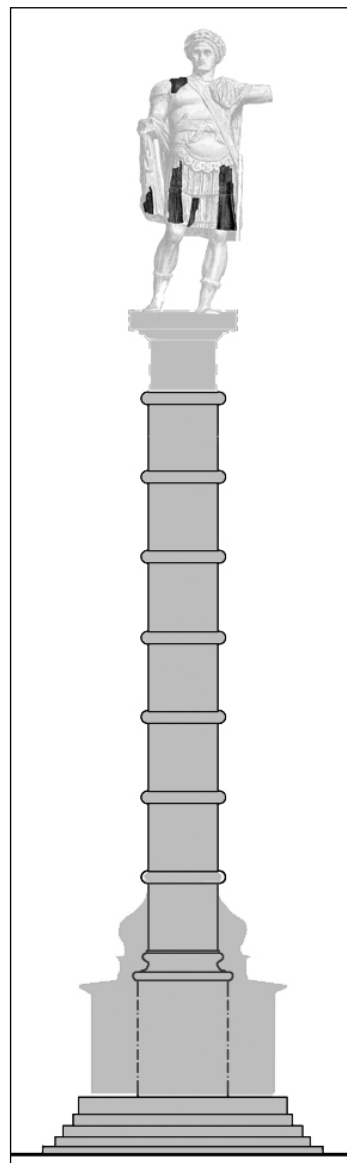
emy 141, London 2007, 337-374; B. Bavant, V. Kondić, J.M. Spieser, *Caričin Grad II. Le Quartier Sud-Ouest de la Ville Haute*, Collection de l'École Française de Rome 75, Belgrade-Rome 1990.

Сл. 24 Могућ изглед стуба са статуом Јустинијана I на кружном форуму Јустинијане Приме

Fig. 24 Possible appearance of the column with the statue of Justinian I in the circular forum of Justinian Prima

узвишеној заравни, византијском фортификацијом, начином градње, материјалом, Јустинијана Прима је типичан представник урбаних целина Јустинијановог доба.⁶¹ То је време када је, без сумње, наменски за Јустинијану Приму израђена и на кружном градском форуму постављена на стуб импозантна бронзана статуа цара Јустинијана I (527-565).⁶² (сл. 21) За разлику од Ниша и Балајнца, није неочекивано што је на градском тргу Јустинијане Приме постављена статуа цара, и то у VI веку када се постављање царских статуа углавном везује за престоницу Константинопољ. Наиме, и статуа цара Јустинијана I такође је откривена у престоници сада Илирика, у Јустинијани Прими у коју је Јустинијан пребацио седиште префектуре из Солуна. Својој новој престоници даје ранг архиепископије која покрива целу Дачку дијецезу и Македонију II.⁶³

Делови бронзане статуе из Царичиног града први пут су откривени 1940. године, и убрзо су препознати као делови царске статуе Јустинијана I. (сл. 22) Тада откривени делови тунике и полудаментума, и касније ископани фрагменти, у највећем броју су затечени у самом кружном тргу горњег града и око њега. Ово је узето као чврст доказ да је статуа цара Јустинијана налазила на форуму-тргу Јустинијане Приме.⁶⁴ (сл. 23) По оновременом обичају статуа цара је представљена у одежди римског генерала⁶⁵ и постављена на стуб. Откриће форумске статуе цара, још једном посредно потврђује да је Царичин Град исто што и Јустинијана Прима.

⁶¹ Ђ. Мано-Зиси, *Царичин Град, Велика археолошка налазишта у Србији*, Београд 1974, 80/1; В. Кондић, В. Поповић, *Царичин Град утврђено насеље у византијском Илирику*, Галерија САНУ 33, Београд 1977, 17-21, сл. 33.

⁶² В. Иванишевић, И. Бугарски, *Нови налаз дела царске статуе из Царичиног Града-Јустинијане Приме*, Лесковачки зборник LIX, Лесковац 2019, 9-19; П. Шпехер, *The imperial statue from Iustiniana Prima*, *Archaeology and science* 9, Belgrade 2014, 43-49.

⁶³ В. Bavant, V. Ivanišević, *Iustiniana Prima – Caričin Grad*, Beograd 2003, 45.

⁶⁴ Ђ. Мано-Зиси, *нав. дело*, 81; В. Иванишевић, И. Бугарски, *нав. дело*, 10-11.

⁶⁵ В. Bavant, V. Ivanišević, *op. cit.*, 22, 60.

Сл. 25 Ниш, statua царске жене, Десна бочна страна статуе (фото. З. Радосављевић - Кики)

Fig. 25 Niš, Statue of the imperial woman, right lateral side of the statue (photo by Z. Radosavljević - Kiki)

За наведене порфирне статуе тетрарха и бронзану статую Јустинијана I, знамо да су стајале на почасном стубу. Мишљења смо да су на стубу стајеле и статуа Константина Великог, Еуфемije и статуа царске жене из Ниша.

И поред тога што је Константин промовисао нову религију он је задржао концепт обожаваног цара са божанским атрибутима. Тријумфални стубови, Плиније истиче, су традиција античке Грчке, чиме су почасни људи уздизани изнад смртника. У римској републици самостални стуб је био почасни споменик у част победника који се најчешће постављао на форуму. Плиније упоређује самостални колосални стуб са тријумфалином капијом која је производ римског градитељства. Доцније, у римској империји стуб добија вишезначност: уздуже појединца, прославља догађај, обележава место где борави божанско или покојник. У време тетрархије стуб је заджао традиционалну поливалентност. Владавина четири цара у време тетрархије, захтева редефинисање представе јединства Царства у урбаном пејзажу, опет на форуму као јавном, прометном и најбоље видљивом месту за пренос политичке поруке. Форумска скулптурална група на почасном стубу од четири тетрарха са атрибутима моћи, идеално је место за прославу и уздизање царске четворке (два цезара и два августа).⁶⁶ Везаност Константина за античку традицију видимо у Константинопољу по колосалном стубу на форуму на чијем је врху статуа Константина са божанским атрибутима.⁶⁷ Однос према

⁶⁶ P. Yonca-Arslan, *Towards A New Honorific Column: The Column Of Constantine In Early Byzantine Urban Landscape*, Metu journal of the Faculty of architecture, Ankara 2016, 128.

⁶⁷ Иста, 128-137.

скулптури и традиција истицања статуе у славу појединца на форуму задржао се на простору јужне и источне Србије и у рановизантијском периоду, посебно прихваћен од стране Јустинијана и потврђено у облику његове импозантне бронзане статуе, по свој прилици на стубу, на кружном форуму Јустинијане Приме. Можда на стубу сличан оном у Константинопољу где је стајала статуа Константина Великог. На основу свега, допустимо себи слободу да замислимо идеалну реконструкцију стуба на форуму Јустинијане Приме, на коме је стајала убедљиво реконструисан могућ изглед Јустинијанове статуе. (сл. 24)

Када знамо однос Константина према јавним статуама онда није неочекивано што је у Наисусу откривена позлаћена бронзана глава која је припадала у природној величини статуи Константина Великог која је стајала на форуму, по свој прилици на стубу чије делове треба очекивати у будућим археолошким ископавањима.

Рановизантијским форумским статуама припада мермерна стате царске жене из Наисоса, глава Еуфемије (Балајнац) и делови статуе Јустинијана из Јустинијане Приме. Треба претпоставити да су уз ослањање на традицију и славне предходнике, све три статуе стајале на почасним стубовима. Што се тиче мермерне статуе царске жене из Наисоса, бочна обрада њене хаљине са канелурама какве видимо на стубовима, као да посредно указује да је стајала на стубу, лепо обрађена и добро видљива са сваке стране на отвореном простору форума рановизантијског Наисоса. (сл. 25)

Развој уметничког укуса, промена стила и однос надлазећег хришћанства према скулптури, сагледљив је на касноантичким и рановизантијским статуама са простора јужне и источне Србије. Почевши од порфирног портрета цара Галерја из Феликс Ромулијане, преко фрагментоване порфирне главе тетрарха из Текије и Ниша, затим позлаћене бронзане главе Константина Великог и рановизантијске мермерне статуе византијске царске жене из Ниша, до једновремене бронзаног портрета царице Еуфемије из Балајнца и статуе њеног сина Јустинијана I на форуму Царичиног Града. Препознате царске форумске статуе, као ретко где, омогућавају да лакше разумемо процес трансформације паганског града у хришћански.

Miša Rakocija

(Metropolitan University, Niš)

FORUM STATUES AND URBAN TRANSFORMATION FROM LATE ANTIQUE TO
EARLY BYZANTINE CITY (SETTLEMENT) IN EASTERN ILLYRICS

Parts of forum statues were discovered in the southern and eastern Serbia regions in Niš, Balajnac, Caričin Grad and Gamzigrad. The well-known forum statues from the southern and eastern Serbia are significant testimony of urban transformation, historical circumstances, artistic aspirations and spiritual climate in the settlement where they stood. Stylistic changes visible on the forum imperial statues depict political events and are expression of the imperial ideology, thus representing an introduction to spiritual turmoil that was brought by the emerging Christian religion.

The development of artistic taste, the change in style and the attitude of emerging Christianity towards sculpture can be seen in the late antique and early Byzantine statues from the area of eastern Illyricum. They range from the porphyry portrait of Emperor Glaerius from Felix Romliana, the fragmented porphyry head of the Tetrarch from Tekia and Niš, the gilded bronze head of Constantine the Great and the early Byzantine marble statue of the Byzantine emperor's wife from Niš to the contemporary bronze portrait of Empress Euphemia from Balajnac and the statue of Justinian I on the forum of Caričin Grad (Ivstininana Prima). The change in artistic taste and urban transformation from the late antique to the early Byzantine city is vividly illustrated by the known statues from the area of eastern Illyricum.